

Турдугулова К.М.

МЕКТЕП КУРСУНДА СИНТАКСИСИ ОКУТУУ БОЮНЧА ЭКСПЕРИМЕНТТИН ЖЫЙЫНТЫКТАРЫ

Турдугулова К.М.

РЕЗУЛЬТАТЫ ЭКСПЕРИМЕНТОВ ПО ИЗУЧЕНИЮ СИНТАКСИСА ШКОЛАХ

К.М. Turdugulova

THE EXPERIMENTAL RESULTS ON LEARNING THE SYNTAX AWARE OF SCHOOL

УДК: 809.341(4.21)

Макалада тип илиминдеги грамматиканын синтаксис бөлүмүн окутуу процессинде эксперименттик жумуштарды уюштуруунун теориялык жана практикалык маселелери тууралуу сөз болот.

In this article we will discuss about theoretical and practical questions and the organization of experiment in the studying of syntaxes as apart of grammar.

Республиканын орто мектептеринде тил илиминин грамматика бөлүмү боюнча синтаксистин (татаал сүйлөмдүн синтаксисинин) материалдарын натыйжалуу окутууда сабактардын формаларын, методдорун жана ыкмаларын аныктоо, тандоо боюнча уюштурулган тажрыйбалык-эксперимент иштери, андан чыккан практикалык жыйынтыктар абалдын кыйла жакшырышын шарттады. Педагогикалык эксперимент аркылуу изилдөөчү тарабынан иштелип чыккан окутуунун технологиясы: жобо, метод, сунуштардын ынанымдуулугу, ишенимдүүлүгү жана тууралыгы окуу процессинде текшерилип көрүлөт.

Тажрыйбалык - эксперимент жумуштары (опытно-экспериментальная работа) ар кандай иштин, айрыкча, илимий изилдөө ишинин алдына коюлган жумушчу божомолдун тууралыгын жана ынанымдуулугун тастыктоо максатында жүргүзүлөт да ал өз ичине бир нече этаптарды, жындарды камтыйт. Анын жыйынтыктары, адатта, тууралыгы менен ынанымдуулугу тастыкталган, аякталган, аягына чыгарылган иш катары каралып, анын айрым элементтери (же толугу менен) практикага колдонууга сунуш кылынат.

Илимдин башка тармактары сыяктуу эле, жалпы билим берүүчү орто мектептерде, кесиптик билим берүү мекемелеринде жана жогорку окуу жайларында тигил же бул предметти окутуунун технологиялары да тынымсыз өсүп-өнүгүүдө болгон динамикалуу процесс.

Биз жүргүзгөн тажрыйбалык - эксперимент жумуштар алты - жети жылга созулуп, алар үч багытта уюштурулду. **Биринчиси**, изилдөөнүн объектисине алынган проблема боюнча педагогикалык, методикалык багыттагы илимий эмгектер, справочник, сөздүктөр менен ичкертен таанышуу болду. **Экинчиси**, грамматиканын синтаксиси (айрыкча, татаал сүйлөмдүн синтаксиси) боюнча колнонулуудагы программанын жана ал боюнча жазылган окуу китептеринин мазмуну менен структурасына карата жеке мамилени

билдирүү менен аларга талдоо иштерин жасоо болду. **Үчүнчүсү**, татаал сүйлөмдүн синтаксисин тигил же бул класстарда өздөштүрүү боюнча биз өзүбүз иштеп чыккан технологияларды: методдор менен ыкмалардын, көрсөтмө куралдардын, дидактикалык материалдардын эффективдүүлүгүн окуу процессинде текшерип көрүү болду.

Грамматиканын синтаксис курсу, негизинен, IX - X класстарда окутулат, бирок анын айрым темалары («Сүйлөм», «Сүйлөм мүчөлөрү», «Татаал сүйлөм», «Татаал сүйлөмдүн классификацияланышы», «Тең байланыштагы татаал сүйлөм жана анын бөлүнүшү», «Багыныңкы байланыштагы татаал сүйлөм жана анын бөлүнүшү», «Татаал сүйлөмдүн тутумундагы жөнөкөй сүйлөмдөрдүн арасына тыныш белгилеринин коюлуш тартиби») боюнча алгачкы түшүнүктөр V класстан баштап эле өздөштүрүлөт. Бирок татаал сүйлөмдүн синтаксиси боюнча улам төмөнкү класстарда өздөштүрүлгөн окуу материалдары класс жогорулаган сайын улам татаалдашып олтурат да онунчу класска келгенде гана ал темалар боюнча ынанымдуу көрсөткүчтөрдү алууга болот. Тажрыйбалык – эксперимент иштери төмөнкүдөй жолдор аркылуу жүзөгө ашырылды: объекттеги маселе боюнча учурдагы абалды аныктап алуу максатында сабактарга катышуу, окуучулар менен аңгемелешүү, анкета толтуруу жана окуучуларга атайын тапшырмаларды аткаруу.

Мугалимдин тапшырмасы: Анкеталык мына бул суроолорго жооп бергиле: **Биринчи тапшырма:** Татаал сүйлөм. Тең байланыштагы татаал сүйлөм багыныңкы байланыштагы татаал сүйлөмдөн эмнеси менен айырмаланат? **Экинчи тапшырма:** Булардын ар бирине мисал келтиргиле. **Үчүнчү тапшырма:** Келтирилген мисалдардын ичинен баш мүчөлөрдү өзүнчө ажыратып айтып бергиле. **Төртүнчү тапшырма:** Эми айкындооч мүчөлөрүн аныктагыла. Булар оозеки формасындагы анкеталоо болду. Эми класста жазуу жүзүндө дароо аткаруу үчүн берилген тапшырмалар мына булар болду: **Биринчи тапшырма:** Төмөнкү сөздөрдү же сөз айкаштарын катыштырып татаал сүйлөм түзгүлө. **Революциянын баатырлары. Тандалма чыгармалар жыйнагы. Оозеки аткаруу. Кыргыз киносу. Айыл-чарба шаймандары. Апамдын махабаты. Газета-журналдык макалалар. Соттук кароолор. Мекен ынтамагы. Чегара бекети. Алым-сабак айтышуу. Мезгил жана мейкиндик. Шамалдын ылдамдыгы. Психологиялык жардам...**

Экинчи тапшырма: Бул татаал сүйлөмдөргө (жогоруда берилген сөз айкаштарын катыштырып түзүлгөн татаал сүйлөмдөргө) синтаксистик жөнөкөй талдоо жүргүзүлө. Мындай тапшырманы аткарууга, адатта, ар бир класстан ашып кетсе алтымыш – жети-миш пайыз окуучу катышат, себеби, сүйлөмгө талдоо жүргүзүү ишинде окуучулардын билими менен билгичтиктери ич жылытарлык эмес, мындай көрүнүш ар бир мугалимге маалым.

Окуучулардан алынган текшерүү иштерин талдап көргөндө алардын жыйынтыктары төмөнкүдөй болду. Анкета (оозеки жана жазуу) толтурууга катышкан жалпы 238 окуучу 1875 ката кетиришти, орто эсеп менен бир окуучуга сегиз - он ката туура келет дегендик. Анкеталык текшерүү иштерине баа коюлбайт, окуучуларга кайра кайтарылып берилбейт.

Эксперимент иштеринин биринчи жылындагы көрсөткүчтөрдүн жалпы жыйынтыгы мына буларды көрсөттү:

- Окуучулар татаал сүйлөмдүн аныктамасын туура айтып, туура мисалдарды келтиришкени менен алардын негизги классификациясын билишпейт, айтталы, тең байланыштагы татаал сүйлөм менен багыныңкы байланыштагы татаал сүйлөмдүн негизги айырмасын ажырата алышбайт.

- Сүйлөмдүн баш мүчөлөрүн (ээ, баяндооч) туура аташканы менен айкындооч (аныктооч, толуктооч, бышыктооч) мүчөлөрүн так ажырата алышбайт.

- Берилген сөз же сөз айкаштарын катыштырып татаал сүйлөм түзүүдө да кыйналышат, көпчүлүгүнүкү татаал эмес, жөнөкөй сүйлөм болуп калган.

Сүйлөмгө синтаксистик талдоо жүргүзүү ишинде да кыйналышат, талдоо жүргүзүүнүн жөнөкөй эле элементтерин өздөштүрүшкөн эмес.

Окуу процессиндеги абалды аныктоо максатында баштаган эксперименттин алгачкы мезгилинин биринчи окуу жылындагы абал жогоркудай болду. Келерки окуу жылына керектүү тапшырмалар даярдалат. Тажрыйба жүргүзүлүп жаткан мектептердин эми башка класстарына оозеки жана жазуу формасындагы тапшырмалар берилет. Анын *тапшырмалары* болжол менен мындай болушу мүмкүн: *Синтаксистик татаал түрмөктөр (атаачтук түрмөк жана чакчыл түрмөк) деп эмнени айтабыз? Татаал сүйлөм грамматикалык түзүлүшү боюнча кантип бөлүнөт? Алар жөнөкөй сүйлөмдөрдөн эмнеси менен айырмаланышат? Байламталуу тең байланыштагы татаал сүйлөм деген эмне? Байламтасыз тең байланыштагы татаал сүйлөм деген эмне? Байламталуу тең байланыштагы татаал сүйлөмдүн синонимикасы деген эмне?* Бул суроолор тажрыйбадагы бардык мектептердин *онунчу* класстарынын бардык окуучуларына берилет. Жогоруда саналган суроолор кийинки окуу жылында эми эксперименттик класстарда гана атайын иштелип чыккан методикалык ыкмалар менен окутулгандан кийин да берилет, текшерүүчү класстардагы сабактар мурункудай эле жол менен жүргүзүлөт. Кийин изилдөө иштеринин жыйынтыктарын салыштырганда алардын жыйынтыктары болжол менен төмөнкүдөй болушу мүмкүн. Ошентип, үйрөтүүчү (обучающий) экспериментке бардыгы 238 окуучу катыкан болсо, 988 ката кетиришти.

Орто эсеп менен бир окуучуга үчден ката туура келди. Ал эми эксперимент коюлганга чейин атайын тапшырма аткарууга 345 окуучу катышып, 2416 ката жиберилгендиги белгилүү. Анда орто эсеп менен бир окуучуга 7ден ката туура келген эле. Демек, үйрөтүүчү (обучающий) эксперименттин жыйынтыктары ошол тажрыйба иштерин жүргүзүп жаткан мугалимди кеп нерселерге үмүттөндүрөт, анткени мурункуларга салыштырганда катанын саны 3,5 эсеге азайганы белгилүү болду. Муну чагылдыруу үчүн таблицанын болжолдуу үлгүсүн сунуш кылабыз.

Мектеп курсунун X класстарында «Тең жана багыныңкы байланыштагы татаал сүйлөмдөрдүн грамматикалык түзүлүшү боюнча айырмачылыктары» деген теманы үйрөнүү боюнча эксперименттик иштердин жыйынтыктарын болжол менен минтип чагылдырууга болот:

Мектептер	Класстар	Аткарылган тапшырманын жыйынтыктары		
		Окуучулардын саны	Кетирилген катанын саны	бир окуучуга тиешелүү ката
-	-	-	-	-

Эксперимент жүргүзүлгөн класстарда экспериментатор-мугалим тарабынан пайдаланылган педагогикалык - психологиялык каражаттар: индукция менен дедукция, анализ менен синтез, лингвистикалык: типологиялык салыштыруу, лингводидактикалык: синтаксистик категориялардын ордун алмаштыруу, аларга байкоо жүргүзүү сыяктуу методдор менен ыкмалар кеңири падаланылды. Ал эми методикалык каражат катары: көнүгүүлөрдүн системасына, алардын түрлөрүнө, тапшырмаларды аткаруунун жолдоруна басым жасашы керек.

Ошол эле мектептердин IX - X класстарында татаал сүйлөм жана анын тутумундагы жөнөкөй сүйлөмдөрдүн байланышуу жолдору, аларды көркөм тексттер менен байланыштырып үйрөнүүгө көбүрөөк көңүл буруу зарыл. Мында индукция жана дедукция,

проблемалык окутуу методдору, көрсөтмө куралдардын үлгүлөрү, көнүгүүлөрдүн системасы, дидактикалык материалдарды окуу процессинде текшерип көрүү чаралары пайдаланылат.

Эксперименттик сабактар өтүлүп бүткөн соң, окуучулардан жазуу формасындагы текшерүү иши алынат. **Тапшырмалар:** *Синтаксистик татаал түрмөктөр (атаачтук түрмөк жана чакчыл түрмөк) деп эмнени айтабыз? Татаал сүйлөм грамматикалык түзүлүшү боюнча кантип бөлүнөт? Алар жөнөкөй сүйлөмдөрдөн эмнеси менен айырмаланышат? Байламталуу тең байланыштагы татаал сүйлөм деген эмне? Байламтасыз тең байланыштагы татаал сүйлөм деген эмне? Байламталуу тең байланыштагы татаал сүйлөмдүн синонимикасы деген эмне? Сөз айкашы, сүйлөм, сүйлөм мүчөлөрү жөнүндө кеңири маалымат бер. Татаал сүйлөм грамматикалык түзүлүшүнө карай кантип бөлүнөт? Тең байланыштагы татаал сүйлөм деген эмне? Мисалда-*

рын келтиргиле. Багыныңкы байланыштагы татаал сүйлөм деген эмне? Булар женекей сүйлөмдөрдөн эмнеси менен айырмаланышат? Жазгандарыңарды мисалдар менен бекемдегиле. Татаал сүйлөмдүн тутумундагы женекей сүйлөмдөрдүн араларына коюлган тыныш белгилердин себептерин түшүндүргүлө. Өзүңөр түзгөн ушул сүйлөмдөрдү катыштырып, чакан этюд же минисочинение, же болгон окуяны баяндап чакан аңгеме жазгыла. Ошол көркөм тексттен сүйлөмдүн баш мүчөлөрүн жана айкындооч мүчөлөрүн белгиле, аларга суроолорду койгула. Андаң соң сүйлөмдүн айкындооч мүчөлөрдүн орун тартибин белгилегиле. Мындай суроолорго алынган жооптордун жыйынтыгын болжол менен мындай таблицада көрсөтсө болот:

Мектептер	Класстар	Окуучу саны	Алардын алган баалары	Мугалимдери
			«5», «4» «3», «2»	

Тажрыйбалык - эксперимент иштердин экинчи этабында татаал сүйлөмдөрдүн синтаксисин үйрөнүү боюнча кенири изилдөө иштери жүргүзүлүшү керек, экспериментатор-мугалим апдына мына мындай милдеттерди коёт: Биринчи милдет, мектепте кыргыз тилинин синтаксисин жана пунктуациясын окутуунун абалы менен таанышуу. Экинчи милдет, бул маселе боюнча окуучулардын билим деңгээлин, машыгууларын аныктоо. Ушул милдеттерди жүзөгө ашыруу үчүн ал кеминде үч-төрт мектеп алып, андагы абалга анализ жасайт. Мектеп окуучуларына көбүрөөк мүнөздүү болгон типтүү кыйынчылыктар булар:

1. Окуучулар айрыкча татаал сүйлөмгө карата жасалуучу синтаксистик талдоолордон кыйналышат.
2. Атоочтук түрмөк, чакчыл түрмөк, алар аркылуу жасалуучу татаал сүйлөмдөрдү талдоо ишинде көп чаташат.
3. Сүйлөмдүн тутумундагы баш жана айкындооч мүчөлөрдүн байланышуу жолдорун табууда кыйналышат.

Дегинкиси, мындан да татаал маселелерде окуучулар эмес, айрым тилчи мугалимдер да талдоо учурунда проблемага кептелген учурлар болот. Окуучулардын татаал сүйлөм жөнүндөгү билимдеринде да олуттуу жетишсиздиктер, чаташуулар бар. Бул, баарынан мурда, *-ып* мүчөсү менен келген конструкцияга тиешелүү. Мисалы, окуучулар «Аганы көрүп, ини өсөт» деген жөнөкөй сүйлөмдү мындайча талдашкан: «Бул - татаал сүйлөм, ал эки сүйлөмдөн турат: 1) аганы көрүп; 2) ини өсөт». Демек, мында да чакчыл түрмөк багыныңкы сүйлөм менен чаташтырылган.

Айрым учурда татаал сүйлөмдүн багыныңкы бөлүгү баш сүйлөмдүн ортосунда келиши мүмкүн. Мындай кырдаал окуучулар тарабынан дээрлик туура эмес ажыратылат экен. Мисал келтирели: "Касым Тыныстанов, ага достору эскертишсе да, окуу китебинин мазмунун өзгөрткөн жок" деген татаал сүйлөмдү окуучулар минтип талдашыптыр: "Касым

Тыныстанов ага достору канча эскертишсе да" – биринчи жөнөкөй сүйлөм. "Окуу китебинин мазмунун өзгөрткөн жок" - экинчи жөнөкөй сүйлөм. Экинчи сүйлөмдүн ээси кайсы? деген суроого окуучулар «ал» деп жооп беришти. Демек, окуучуларга мүнөздүү болгон каталарды бири - багыныңкы сүйлөмдүн ордун туура аныктай албагандык.

Кыргыз тилинде *-ып*, *-са*, *-бай* мүчөлөрү менен багыныңкы сүйлөмдүн бир нече түрү (мезгил, себеп, максат, шарт) жасала тургандыгы белгилүү. Окуучулар алардын семантикалык маанисин туура кабыл алууга машыгышбагандыктан орчундуу каталарды кетиришет, айталы, шарттуу багыныңкы сүйлөмдү мезгил багыныңкы сүйлөм менен, максат багыныңкыны себеп багыныңкы менен алмаштырып, туура эмес аныкташат. Грамматиканын синтаксис бөлүмүн окутууда окуучулардын пунктуациялык сабаттуулугу жөнүндө сөз болушу шарт. Бул маселе боюнча сочинениелерге, излөжениелерге, диктанттарга, этюд, эсселерге, рефераттарга анализ жасалып, алардан кетирилген каталар классификацияланат.

Текшерүү иштеринин жыйынтыктары көрсөткөндөй, окуучулар излөжениеден көбүрөөк ката жибершет, айталы, VIII—IX класстардын окуучуларынан алынган 238 иштен 1688 ката кетирилип, орто эсеп менен бир окуучуга 5,3 ката туура келди (жыйынтыгын мындай таблицада көрсөтүүгө болот). Мында каталарды санын мектептер боюнча жалпы көрсөтсө да болот.

Мектептер	Окуучу саны	Кетирилген каталар	Каталарды мүнөздүү белгилери	Бир окуучунун катасы
			Грамматикалык, орфографиялык, пунктуациялык, стилистикалык	

Окуучуларга мүнөздүү пунктуациялык каталарды бири - айтылыш максатына жана речтин интонациясына карай сүйлөмдү туура кабыл алууга машыкбагандык. Ушунун натыйжасында сүйлөмдөрдүн аягына коюлуучу илеп белгисинин ордуна чекит, теке-рисинче, чекиттин ордуна илеп белгилеринин алмаштырылып коюлган учурлары көбүрөөк кезигет. Ал эми сочинение менен излөжениелерде ички сезимдерди билдирген жана суроо маанисинде колдонулган сүйлөмдөр жокко эсе.

Татаал сүйлөмдүн тыныш белгисине мүнөздүү каталар. Баш сүйлөмдүн эки жагына жазууда үтүр коюлуш керек болсо, окуучулар алардын бирөөнү гана колдонушат. "Атам, мен каникулга келген сайын төбөсү асманга жетип сүйүнчү" деген сыяктуу речтеги көпчүлүк сүйлөмдөрдөгү "ал" деген сезден кийин коюлуучу үтүр дээрлик унутулуп калат. Окуучулар, айрыкча, сочинение, излөжөни жазганда же татаал конструкциядагы сүйлөмдөрдү түзгөндө - *бай*, *-са дагы*, *-ганы менен*, *-ган себептүү*, *-сын үчүн* ж.б. формалар аркылуу түзүлгөн сыпат, себеп, шарттуу, максат жана карама-каршы багыныңкы сүйлөмдөрдү көпчүлүк учурда үтүр менен ажыратышбайт. Бул сыяктуу каталардын кетирилишинин себеби окуучулардын татаал сүйлөмгө темантика-грамматикалык

жактан талдоо жүргүзө тышбаганды катарында деп түшүнүүгө болоор эле.

Экспетименттин экинчи жана үчүнчү этаптарында ошол эле класстардын окуучуларынын фасында чакан этюд жаздырды. Чыгармачылыктагы мындай жанр окуучулардын көбүнө түшүнүксүз болгондуктан, кыргыз жазуучуларынын биринин бул жанрдагы чыгармасын окуп берип, мындай жанрдын сандай болоору түшүндүрүлдү, төмөндө ошол тондун үлгүсүн сунуш кылабыз, анткени, бул чакан чыгарма соңку мезгилдердеги, айрыкча, мектеп окуучуларынын арасында өз ара мамилелердин туура эмес нукка бурулуп бараткандагы өз ара мамиленин маданиятын капытандырат:

ТИЛЕКТЕШТИК ЖАНА АТААНДАШТЫК

Турмушта тилектештик жана атаандаштык деген эки нерсе бар, бирок биз бул эки нерсени эч качан туура түшүнө албайбыз. Тилектештер, албетте, бири-бирин ар дайым колдоп, сүрөөн болушат, жаман болсо да, көтөрө чалып макташат., жаман жагын көрө алышбайт.

Атаандаш болсо, бири-бирин көрө алышпай, артынан андып, түрдүү ушак-айыцдарды таркатышат. Тилектеш болушса, тилектештиктин чегинен чыга алышпайт, атаандаш болушса, душман юлуп алышат.

Атаандаш болушса, душман болушуп, атаандаштыктын чегинен чыга алышпайт. Бул биздин ички маданиятыбыздын төмөндүгүнөн болуу керек. демек, тилектеш болушса, атаандаштыктын унутпашы керек, атаандаш болушса, тилектештикти унутпашы керек. Тилектеш болушса, тилектештиктин маданиятын, атаандаш болушса, атаандаштыктын маданиятын биле жүрүүсү абзел С.Рысбаевдин "Сөз жөнүндө дастан" китебинен. - Бишкек: JAK PRINT, 2012. -124-бет).

Эскертүү: Мындай нуктагы чакан чыгарманы уккандан кийин, окуучулардын көпчүлүгү мамиле иданияты тууралуу этюд жазганы, бизди бир эсе таң калтырса, бир эсе, таасирлөнүүнүн мааниси канчалык экендигин көрүп, кубандык.

Ошентип, окуучулардын жазуу иштеринде учураган өтө эле типтүү каталардын бири - үтүрдүн ашык коюлушу. Оозеки речтеги тыным болгон жерлердин баары жазууда үтүр менен белгиленген, себеби окуучулар интонация менен пунктуациянын ортосундагы айырмачылыкты туура ажырата алышпайт экен. Текшерүү иштеринин жыйынтыктары боюнча окуучуларга мүнөздүү болгон пунктуациялык каталардын төмөнкүдөй түрлөрүн белгилейбиз:

1. Текстте керектүү тыныш белгинин калтырылып кетиши. Бул кандай учурларда кезигет?

а. Баш мүчөлөрдүн ортосуна коюлуучу сызыкчандан.

б. Бир өңчөй мүчөлүү сүйлөмдө жалпылагыч сөздөн мурда сызыкчанын же андан кийин кош чекиттин коюлушунан. в. Сүйлөмгө мүчө боло албаган сөздөрдүн үтүр менен ажыратылышынан. г. Багынычтуу татаал сүйлөмдө баш сүйлөмдүн ортосунда кыстырылып айтылган багыныңкы сүйлөмдүн үтүр аркылуу ажыратылышынан жана башка учурларда...

2. Тыныш белгинин (үтүрдүн) ашык коюлуп калышы: а) бир өңчөй мүчөлөрдүн эң акыркысынан

кийин; б) тыным болгон жерлерге; в) бир өңчөй эмес аныктоочтордун арасына...

3. Керектүү тыныш белгинин ордуна башка белгинин колдонулушу: а) күчтүү интонация менен айтылган каратма, сырдык сөздөрдө илеп белгисинин ордуна үтүрдүн коюлушу; б) жалпылагыч мүчө катышкан бир өңчөй мүчөлү сүйлөмдө кош чекит менен сызыкчанын ордуна үтүрдүн колдонулушу; в) сүйлөмдүн аягына коюлуучу илеп, суроо белгилеринин ордуна чекиттин колдонулушу.

4. Тыныш белгинин өз ордуна коюлбай калышы: а) баш мүчөлөрдүн ортосуна сызыкчанын туура эмес коюлушу; б) «же» байламтасы аркылуу байланышкан бир өңчөй мүчөлүү сүйлөмдөрдө үтүрдүн туура эмес коюлушу.

Пунктуациялык каталарды эсепке алуу, аларды классификациялоо жумуштары мектептерде дээрлик жүргүзүлбөйт. Окуучулардын жазуу иштери, көнүгүү дептерлери өз учурунда текшерилип, тиешелүү көрсөтмөлөр берилип турулбайт. Мугалимдердин өзүлөрү да текшерүү иштеринен бир канча каталарды кетиришип, ал эми окуучусуна бааларды көтөрүп койгон учурлары арбын. Мугалим тарабынан текшерилип, «5» жана «4» деген баа коюлган жазуу иштерин караган учурда 4-5 пунктуациялык катанын болгондугу байкалды. Бул болсо мугалимдин билиминин бекем эместигин, өзүнүн билимин өркүндөтүүгө кызыкбагандыгын жана методикалык колдонмолордон аз пайдалана тургандыгын көрсөтөт. Сабактын таасирдүүлүгүн арттырып, терең жана бекем билим алууга жардам берүүчү көрсөтмө куралдар сабакт процессинде эң эле аз колдонулат. Мугалимдер тарабынан жасалган таблицаларды, схемаларды мектептерден өтө сейрек кезиктиребиз.

Мектепте кыргыз тилинин синтаксисин (айрыкча, татаал сүйлөмдүн синтаксисин) окутуунун абалы жана окуучулардын билим деңгээли менен таанышуу, алдыңкы мугалимдердин тажрыйбаларын үйрөнүү - ушулардын баары окутуу ишине жолтоо болуп жаткан айрым жалпы себептерди белгилөөгө мүмкүндүк берди. Биздин оюбузча, алар төмөнкүлөр:

1. Лингвистикада жана окутуунун лингводидактикасында сөз айкашы, жөнөкөй сүйлөмдүн түрлөрү, татаал сүйлөм, атоочтук жана чакчыл түрмөктөрдүн синтаксистик кызматы жана буларды үйрөнүүнүн методикасы жөнүндөгү маселелердин илимий жактан терең изилдөөгө алынбай келе жаткандыгы, ошондуктан бул сыяктуу синтаксистик категориялар окуучулар үчүн көбүрөөк чаташууларды пайда кылууда. Ал эмес мугалимдердин өзүлөрү да аталган проблемалар боюнча кыйынчылыктарга дуушар болуп жатышкандыктары байкалды. Ушуга байланыштуу көпчүлүк мугалимдердин илимий-методикалык билим деңгээли азыркы учурдун талаптарына шайкеш келбей, сүйлөмдүн түзүлүшүн, анын тутумундагы сөздөрдүн ортосундагы грамматикалык байланыштарды аныктоодо жана синтаксистик категориялардын кызматын белгилөөдө одоно каталарды жиберешет,

2. Мектеп окуучуларына билим беруу: алардын алган билиминин, билгичтигинин, көндүм-адаттарынын, компетенциясынын натыйжалуу жогорулашына кызмат кылуучу негизги факторлор болгон

күндөлүк сабактардын лингвистикалык, педагогикалык-дидактикалык, лингводидактикалык жана психологиялык шарттары (активдуу методдор менен ыкмаларды колдонуу, окуучулардын жеке өзгөчөлүгүн эске алуу, алардын өз алдынча иштөөсүн өнүктүрүү, көрсөтмө куралдарды пайдалануу, мурда өздөштүрүлгөн билимдерге таянуу сыяктуу) бардык учурлар комплекстуу аткарылбайт.

3. Педагогика (дидактика), психология, окутуунун технологиялары (биздин учурубизда лингводидактика) илиминдериндеги сонку жанылыктарды, алдынкы тажрыйбаларды чыгармачылык менен пайдалануу, жеке чыгармачылык менен иштөө сыяктуу маселелер, тилекке каршы, канагаттандыруу абалда эмес.

4. Учурда республика боюнча дээрлик бардык мектептерге мүнөздүү болгон кенемте - кыргыз тилинин синтаксисин жана пунктуациясын үйрөнүү боюнча мугалимдердин ишине жардам берүүчү методикалык колдонмолордун, дидактикалык окуу каражаттарынын жетишсиздиги.

Дегинкиси, тандалып алынган тема боюнча сонку алты-жети жыл аралыгында мектептерде тажрыйбалык-эксперимент иштеринин шылтоосу менен ичкертен аралашып, анан бул изилдөөдө айтылгандардын баары кыргыз тилинин синтаксисинин, анын алкагында, татаал сүйлөмдүн синтаксисинин методикасын иштеп чыгууга негиз болду. "Мектеп окуучулары эмнеге үйрөтүү керек?", - деген риторикалык суроо бугун эскилигинен жарабай да калды. Анын ордуна "кантип окутуу керек?", - деген маселе күн тартибинде турат. Мугалимдер окутуунун кандай ыңгайлуу жолдоруна муктаж? Кайсыл гана предмет болбосун, аны окутуунун заманбап технологияларын үйрөткөн семинар-тренингдер байма-бай өткөрүлүшү керек. Кыргыз тилин окутуу боюнча андай тренингдин күн тартибиндеги темасы болжол менен мындай болсо болот: "Татаал сүйлөмдүн грамматикалык түзүлүшү жана анын классификацияланышын окутуу ыкмалары". "Сүйлөм мүчөлөрүнүн грамматикалык түзүлүшүн, семантикалык маанисин, алардын ортосундагы синтаксистик байланыштарды үйрөтүүнүн натыйжалуу жолдорунун жана методдорунун бири - грамматикалык (синтаксистик) талдоо". "Татаал сүйлөмдүн тутумундагы женекей сүйлөмдөрдүн өз ара байланышуу жолдорун инновациялык ыкмалар менен тушундурууну технологиялары". "Мектеп окуучуларынын оозеки жана жазуу көркөм речин өнүктүрүү иштеринде интонацияга көңүл буруу аркылуу окутуунун натыйжалуулугун арттыруу".

Тажрыйбалык-эксперимент иштеринин жыйынтыктоочу мезгилинде татаал сүйлөм боюнча үйрөнүлгөн теориялык-лингвистикалык материалдардын натыйжалуулугун текшерүү максатында тажрыйбалык иштерди жүргүзүп жаткан мектептердин ошол эле класстарында жазуу түрүндөгө текшерүү иштери (татаал сүйлөмгө карата синтаксистик талдоо) жүргүзүлүшү керек. Окуучуларга сунуш кылынган тапшырмалар болжол менен мындай болушу мүмкүн.

Тапшырмалар: а) айтылыш максаты жана грамматикалык түзүлүшү жагынан кандай сүйлөм экендигин аныктоо; б) сүйлөм мүчөлөрүн (баш жана айкыndoоч) таап, алардын астын шарттуу белгилер

менен сызуу; в) сүйлөмдөгү тыныш белгилердин эмне үчүн коюлгандыгын түшүндүрүү. Татаал сүйлөмдөр: Отко тоюп, каны каткан кайберендер суусун кандырып, эртеңки күнгө күч жыйнап алыш үчүн туйлап аккан тунук сууга алдын ала макулдашып алгандай, ар тараптан агылып түшүшөт. Алар сууну канчачык көп ичишсе, барстын жолу ошончолук оң болот. Күз күчүнөн тайган кезде ушул жерде куштардын бири да калбайт, кийинки жайга чейин кайдадыр житип жок болушат. Барс кыл чокулуу улуу тоолор менен жебе жетпес жел туяк кийиктердин артынан сая түшүп, канын кызытып, аткан октой желип баратты. Каны каткан эликтер менен тоо эчкилери моюндарын койкойто, эки жака элеңдей карап, баштарын виде көтөрүп, ээрчише тизилип, ушу жерге сууга тушуп келишмек. Жаралганда Жараткан маңдайга эмнени жазса, жан аттуунун бардыгы ошону көрөт жөн, тагдырдын дейлиби, жазмыштын жолу ушул жен. Ошол туну чокусун аппак кар баскан тоолордун устунде толгон ай бир башкача толукшуп, ак шооласын аянбай чачып турду. Алардын сөзүнө Караганда мергенчилш да ыйык нерсе, ага таза мамиле, ишеним, табынуу зарыл. Арсен Саманчин трубканы ордуна койду, жецилденип дем алды, эки жагын каранды (Ч.Айтматовдон). Көрүнүп тургандай, сүйлөмдөр көп, ошондуктан алар ар бир класста варианттарга ажыратылып сунуш кылынды. Синтаксистик талдоо жүргүзүү үчүн ар бир класстын варианттарга бөлүнүп отургузулган окуучуларына үчтөн сүйлөм сунуш кылынды: Сүйлөмгө синтаксистик талдоо жүргүзүү боюнча мындай сабактарда таблицалар, чыгармалар, карточкалар кеңири колдонулганы жакшы.

Тең жана багыныцкы байланыштагы татаал сүйлөмгө карата синтаксистж талдоо жүргүзүү боюнча таблица болжол менен мындай болот:

Мектеп тер жана класстар	Аткаруунун жыйынтыктары					
	экспериментке чейин			эксперименттен кийин		
	окуучунун саны	кетирилген каталар	бир окуучунун катасы	окуучунун саны	кетирилген каталар	бир окуучунун катасы

Жыйынтыктоочу эксперименттин акырында текшерүү иши үчүн окуучуларга сүйлөмдөр берилип, алардын алдына төмөнкүдөй тапшырма коюлду: а) түзүлүшү боюнча кандай сүйлөм экендигин аныктоо; б) татаал сүйлөмдү баш жана багыныцкы сүйлөмдөргө ажыратып, багыныцкы сүйлөмдүн кайсы түрү экендигин көрсөтүү; в) сүйлөм мүчөлөрүнүн астын шарттуу сызыктар менен сызуу.

Эксперимент иштеринин акыркы мезгилиндеги текшерүүнүн натыйжалары менен байкалган айрым ийгиликтерди, ошону менен айрым кемчилдиктерди белгилөөгө болоор эле. Эксперименттин алдына ойгон максаты өзүн практикада актады, ошонун натыйжасында окуучулардын билим деңгээли, билгичтиктери менен кендум-адаттары, машыгуулары, текшерүү классына Караганда, эки - үч эсеге жогору болду. Багыныцкы сүйлөмдүн түрлөрүн жаңылбай ажыра-

тууга, чакчыл түрмөктүү татаал сүйлөмдү туура аныктоого жетише алышты.

Уйретуучу (обучающий), бекемдөөчү (закрепляющий) жана өнүктүрүүчү (развивающий) экспериментке болжол менен 200 ден ашык окуучу тартылышы керек, тажрыйба жүргүзүлгөн жана жүргүзүлбөгөн мектептерде тажрыйбалык сабактар өткөрүлөт, алынган жазуу иштерине анализ берилип, классификацияланат. Ошентип, татаал сүйлөмдү окутуунун технологиялары боюнча иштелип чыккан жана өкүндөтүлгөн ыңгайлуу методдор менен ыкмалар, көнүгүүлөрдүн системасы менен дидактикалык материалдар, керсетме куралдар менен схемалар, карточкалар

менен видеокаражаттар практикада максималдуу пайдаланылганы максатка ылайык.

Адабияттар:

1. Жалпы билим берүүчү орто мектептердин, гимназия-лицейлердин
2. V-XI класстары учун кыргыз тили боюнча программа. - Бишкек: 2009.
3. Чыманов Ж.А. Кыргыз тилин окутуунун теориясы жана практикасы.
4. Бишкек: Турар, 2009.
4. Өмүралиев Б. Кыргыз тилинин синтаксисин окутуунун методикасы.
5. Фрунзе: Мектеп, 1990.

Рецензент: пед.и.д., профессор Чыманов Ж.А.
